

Teolojik Determinizme Neoklasik Bir Yaklaşım: C. Hartshorne'un Özgürlük Temelli Tanrı Anlayışı

A Neoclassical Approach Against Theological Determinism: C. Hartshorne's Freedom-Based Conception of God

TUNCAY AKGÜN

Ankara Hacı Bayram Veli University

Received: 09.07.2025 | Accepted: 27.09.2025

Abstract: One of Charles Hartshorne's most original contributions to the philosophy of religion lies in his critique of theological determinism and his views on human freedom within the framework of neoclassical theism. Hartshorne's conception of God differs significantly from that of classical theism. According to Hartshorne, God demonstrates divine uniqueness by generously delegating the authority to make decisions to others. God does not desire to possess all power and control exclusively, nor does He wish to reduce human beings to powerless and will-less entities. On the contrary, such a desire would be a sign of weakness for God. Divine knowledge, in Hartshorne's view, is not a kind of knowledge that determines what human beings will do in the future. Events in the universe are continually influenced by the processual nature of reality. This process is shaped not by God, but by human beings to whom God has willingly granted freedom. This article examines Charles Hartshorne's critique of theological determinism within the framework of his neoclassical theism and evaluates the relationship between this critique and his understanding of human freedom. With Hartshorne's conception of God at the center, the article will also occasionally refer to the classical theistic understanding of God in order to elucidate the philosophical foundations of a theological approach that makes room for genuine human free will.

Keywords: Philosophy of religion, Charles Hartshorne, theological determinism, divine will, human freedom.

✉ Tuncay Akgün

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
06500, Ankara, Türkiye | tuncay.akgun@hbv.edu.tr

Giriş

İnsanın eylemlerini gerçekleştirmede özgür olup olmadığı hem felsefede hem de teolojide tartışılmış kadim bir meseledir. Bu yüzden konuyla ilgili olarak ortaya zengin bir literatür çıkmıştır. 20. yüzyılın önde gelen filozoflarından Charles Hartshorne (1897-2000), klasik teizmin Tanrı tasavvurunu eleştiriye tabi tutarak "neoklasik teizm" olarak adlandırılan özgün bir yaklaşım geliştirmiştir. Hartshorne'un Tanrı anlayışı, süreç felsefesinden ilhamla şekillenmiş dinamik bir Tanrı tasavvurunu içerir. Bu yaklaşımda Tanrı, her an evrendeki oluşa katılan, geçmişi bilmekle birlikte geleceği zorunlu kılmayan ve yaratılmış varlıklara özgürlük bahşeden bir varlık olarak tasavvur edilir. Hartshorne'un teolojik determinizme yönelik eleştirileri ve özgür iradeye yer veren teolojik anlayışı yani neoklasik teizm, çağdaş din felsefesi içinde önemli bir yere sahiptir.

Teolojik determinizm, Tanrı'nın iradesinin evrendeki tüm olayları hem genel (külli) hem de bireysel (cüz'î) düzeyde-belirlediği görüşünü ifade eder (Heath, 2022, s. 15). Teolojik determinizmin kabulü, beraberinde bazı önemli felsefi ve teolojik sorunları gündeme getirmektedir. Bu sorunların başında, insanın Tanrı'nın mutlak iradesi karşısında bir tür kuklaya dönüşüp dönüşmediği sorusu gelmektedir. Zira bir ilişkide taraflardan biri diğerini tek taraflı biçimde tamamen yönlendiriyor ve kontrol ediyorsa, bu ilişkinin her iki taraf için de özgürlük temelinde kurulduğunu ve ahlaki bir zemine dayandığını ileri sürmek güçleşmektedir. Benzer bir durum, Tanrı ile insan arasındaki ilişki açısından da geçerlidir ve aynı sorgulama bu bağlamda da yapılabilir. Böyle bir Tanrı tasavvuru aynı zamanda Tanrı'yı dünyadaki ahlaki kötülüklerin nihai ve mutlak sorumlusu konumuna getirme tehlikesi barındırmaktadır. Ayrıca, insanı fiillerinden dolayı sorguya çekeceği öne sürülen Tanrı'nın adalet sıfatı da özgür iradeden yoksun bir insan anlayışıyla birlikte anlamını yitirme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Teolojik determinizmin doğurduğu sorunları somutlaştırmak adına şöyle bir örnek verilebilir:

James, ahlaki değerlere bağlı, dürüst, ailesini seven ve başkalarına saygı gösteren bir bireydir. Yaşamını erdemli bir şekilde sürdürmektedir; ancak Tanrı'ya inanmamaktadır. Teolojik determinizm perspektifinden bakıldığında, James'in bu erdemli tutumları dahil olmak üzere tüm tercihleri, Tanrı'nın mutlak iradesi ve yönlendirmesi doğrultusunda gerçekleşmektedir.

Bu durumda, James'in inançsızlığı da Tanrı'nın belirlediği bir durumdur. Ne var ki Hristiyan klasik teist anlayışa göre, bir kimse Mesih'i ve Tanrı'yı bilinçli olarak reddederse, bu reddin sonucu olarak ebedi bir cezaya (cehen-nem) müstahak olacaktır. Bu çerçevede, James'in hem ahlaki bir yaşam sürmesinin hem de Tanrı'yı reddetmesinin Tanrı tarafından belirlenmiş olduğu varsayımı ile, söz konusu reddin ebedi cezayla karşılık bulması, Tanrı'nın adalet ve merhamet gibi temel sıfatlarıyla bağdaşmakta zorlanmaktadır. Böyle bir tablo, olumlu bir Tanrı tasavvurunu sarsmakta ve teolojik determinizmin tutarlılığına dair ciddi felsefi ve ahlaki soruları gündeme getirmektedir (Stratton & Erasmus, 2018, ss. 3-4).

Özgür irade bilinçli öznelerin alternatifler arasında seçim yapabileme gücüdür (Kittle, 2022, s. 100). Bir kişinin teolojik determinizmi benimsemesi ya da özgürlükçü bir irade anlayışını savunması, onun Tanrı-insan ilişkisini nasıl kavradığına ve Tanrı tasavvurunun hangi temellere dayandığına dair önemli ipuçları sunar. Özgür iradeyi savunanlara göre, insan bir fail olarak eylemlerini kendi seçimiyle gerçekleştirme kapasitesine sahiptir; bir eylemin gerçekten özgürce yapılmış sayılabilmesi için, söz konusu eylemin failin iradesi dışındaki etkenler tarafından belirlenmemiş olması gerekir. Günümüzde birçok teist, insanın özgür irade sahibi olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, özellikle Orta Çağ boyunca teologlar arasında teolojik determinizmi savunan görüşler oldukça yaygındı ve bu görüşler uzun süre hâkim konumda kaldı. Ancak 18. yüzyıldan itibaren, özellikle Hristiyan düşüncesi içinde teolojik determinizm yanlısı seslerin giderek zayıfladığı gözlemlenmektedir. Bu değişimin temelinde, Tanrı-insan ilişkisine dair yaşanan paradigmatik dönüşüm bulunmaktadır. Aydınlanma dönemiyle birlikte, düşünsel merkez Tanrı'dan insana kaymış; bu durum, sadece felsefi ve bilimsel alanları değil, teolojik anlayışları da derinden etkilemiştir. İnsan, Tanrı ile ilişkisini artık mutlak otoriteye bağlı bir kul ya da tebaa ilişkisi olarak değil, karşılıklı ve anlamaya dayalı bir ilişki biçiminde düşünmeye başlamıştır (Pereboom, 2017, s. 201). Geçmiş yüzyılların filozof ve teologları teolojik determinizm sorununu çözme konusunda zaman zaman aceleci yaklaşımlar sergilemiş olsalar da çağdaş düşünürler bu konuda daha temkinli ve eleştirel bir tutum benimsemektedir (Furlong & Leigh, 2022, s. 5). Öte yandan, teolojik determinizm düşüncesi tarih boyunca ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin başında, söz konusu yaklaşımın

Tanrı'nın otoritesini mutlaklaştırırken insanın özgürlüğünü ya tamamen ortadan kaldırdığı ya da onu sembolik ve işlevsiz bir hâle getirdiği iddiası gelmektedir. Bu bağlamda, insanın ahlaki sorumluluğunu temellendirmek (Vicens, 2012, s. 145) ve kötülük problemine makul bir açıklama getirmek neredeyse imkansızdır. Bu iki eleştiri bile, teolojik determinizmi baştan itibaren felsefi olarak sorunlu bir duruma sokmaktadır (Pereboom, 2005, s. 77).

1. Teolojik Determinizm Bağlamında Klasik Teizm ve Süreç Teizminin İnsan Özgürlüğüne Yaklaşımları

Charles Hartshorne'un teolojik determinizm konusundaki görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için, klasik teizm ile süreç teizminin teolojik determinizm ve insan özgürlüğü bağlamındaki yaklaşımlarını genel hatlarıyla ele almak yerinde olacaktır. Bu karşılaştırmanın temel gerekçesi, Hartshorne'un süreç teizmini benimsemesi ve panenteist bir Tanrı anlayışını savunmasıdır. Hartshorne'un düşüncesinin klasik teizmden hangi yönleriyle ayrıldığını ve ne gibi yenilikler sunduğunu kavrayabilmek için, klasik teizmin teolojik determinizm konusundaki temel görüşlerine genel bir çerçevede bakmak gereklidir.

Klasik teizmin ilâhî inayet anlayışına göre, göğü, yeri ve tüm varlıkları Tanrı yaratmıştır. Bu anlayışta, Tanrı'nın yarattığı âlem üzerindeki hükmü mutlak olup sorgulanamaz niteliktedir. Dolayısıyla yağmurun yağması ya da kuraklık yaşanması, bolluk ve bereket ya da kıtlık, sağlık ya da hastalık, zenginlik ya da yoksulluk gibi tüm olaylar, Tanrı'nın sınırsız kudreti ve her şeyi kuşatan iradesi doğrultusunda gerçekleşir (Plantinga, 2012, ss. 209-210). Tanrı, âlemi yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda onda kendi takdiri doğrultusunda etkin bir şekilde varlık gösteren, iyilik ve kudrette mükemmel, yüce ve amaçlı bir varlık olarak tasavvur edilir. Ayrıca, Tanrı ahlaki düzenin ve normatif ilkelerin nihai kaynağı olarak da kabul edilir (Griffin, 1999, s. 232). Klasik teizm ile ahlaki sorumluluk arasındaki ilişki tarihsel olarak hem uzun hem de oldukça karmaşık bir tartışma alanı oluşturmuştur. Bir yandan Tanrı'nın evren üzerindeki mutlak egemenliği ve her şeyi kapsayan kontrolü savunulurken, diğer yandan insanın ahlaki sorumluluğa sahip özgür bir varlık olduğu kabul edilmektedir. Bu iki iddianın bir arada sürdürülebilirliği, klasik teist düşünce açısından önemli bir problem alanı doğurmuştur. Bu çerçevede, klasik teistler Tanrı'nın dünya üzerindeki nedensel

etkinliğini insanın ahlaki sorumluluğunu ihlal etmeyecek şekilde açıklama ve temellendirme zorunluluğuyla karşı karşıya kalmışlardır (Patrick, 2018, s. 33).

Teist düşünce geleneklerinde üzerinde uzlaşılan temel noktalardan biri, Tanrı'nın mutlak kudret sahibi olduğudur. Bu inanca rağmen teistler, Tanrı'nın insana belirli ölçüde özgürlük tanıdığını da savunurlar (Hasker, 2012, ss. 188-189). Tanrı'nın, dünyada meydana gelen tüm olayları ayrıntılarına kadar ya doğrudan kontrol ettiği ya da en azından bu olayların gerçekleşmesine izin verdiği düşünülür. Zira Tanrı'nın kadir-i mutlak olduğu kabul edildiğinde, O'nun iradesi dışında ya da O'nun izni olmaksızın hiçbir şeyin vuku bulamayacağı varsayılır (Griffin, 2017, ss. 288-289). Klasik teizmin her açıdan mükemmel Tanrı tasavvuru ilk bakışta sorunsuz gibi görünse de özellikle Tanrı-insan ve genelde de Tanrı-evren ilişkisi hakkındaki açıklamaları klasik teizmin tutarlılığı hakkında pek çok soru işareti ortaya çıkarır. Böyle bir Tanrı'nın tasarrufunda bulunan evrende insan gerçek anlamda özgür bir iradeye sahip olabilir mi? Bu konu Tanrı'nın iki sıfatı ile doğrudan ilgili gibi görünmektedir. Bu sıfatlardan biri 'kudret' diğeri ise 'bilgi' sıfatıdır. Tanrı'nın mutlak bilgisi insanın gelecekteki eylemlerini de kapsıyorsa ve bu durumda Tanrı insanın ne yapacağını biliyorsa hala insanın özgürlüğünden bahsedilebilir mi? Klasik teistler bu gibi sorulara makul cevaplar vermeye çalışmışlardır (White, 2020, s. 1).

Örneğin, Tanrı'nın bir kişinin gelecek cuma akşam yemeğinde pizza yiyeceğini önceden bildiği varsayalım. Bu durumda, söz konusu kişinin o akşam pizza yememe özgürlüğü gerçekten var mıdır? Eğer kişi pizza yerine köfte yemeyi özgürce tercih ederse, Tanrı'nın bilgisi yanlış çıkmış olur ki bu durum, Tanrı'nın her şeyi bilen (âlim-i mutlak) bir varlık olduğu anlayışıyla çelişir. Zira Tanrı'nın geleceğe dair bilgisi doğruysa, bu bilginin konusu olan olayın da zorunlu olarak gerçekleşmesi gerekir. Bu da insanın geleceği değiştirme gücüne sahip olup olmadığı ve dolayısıyla özgür iradeye gerçekten sahip olup olmadığı sorusunu gündeme getirir (Koperski, 2020, s. 1). İlahi bilginin tüm geleceği kuşattığı düşüncesi, insan özgürlüğünü koşulsuz olarak savunan yaklaşımlar açısından önemli bir tehdit oluşturmaya devam etmektedir (Kane, 1978, s. 75). Teolojik determinizm bağlamında ele alınan kader konusu, çağlar boyunca hem filozoflar hem de teologlar tarafından tartışılmış oldukça karmaşık bir konudur. Kadere inananları iki ana

kategoriye ayırabiliriz. İlk gruptakiler kadere körü körüne inanmış olanlardır ve onu Tanrı'nın büyük ve küçük her şeyi önceden belirlemesi olarak tasvir edenlerdir. Bu oldukça sorunlu bir anlayıştır ve kaçınılmaz olarak suç-ceza, ceza-ödül ile ilgili değişik problemler ortaya çıkarır. İkinci gruptakiler ise Tanrı'nın mutlak kudreti ve bilgisini kabul etmekle beraber insana sınırlı da olsa bir özgürlük alanı açanlardır. Buradaki temel tartışma bu sınırların nerede başlayıp nerede bittiği ve bunu kimin belirleme yetkisine sahip olduğu ile ilgilidir (Chia, 2022, s. 319).

Süreç teizmini savunanlar, klasik teistik yaklaşımların ilahi bilgi, kudret ve fiil anlayışına ilişkin ciddi çelişkiler veya tutarsızlıklar barındırdığını ileri sürerler (Petersen vd., 2006, s. 221). Süreç teizminin Tanrı'nın bilgisi, kudreti ve evrendeki etkinliği hakkındaki açıklamaları, klasik teolojik yaklaşımlardan oldukça farklıdır. Bu durumun temel nedeni, süreç teolojisinin köken itibarıyla felsefi temellere dayanan bir teoloji olmasıdır; dolayısıyla, geniş kitlelerin aşına olmadığı düşünsel bir zemine sahiptir (Cobb & Griffin, 2006, ss. 11-15). Süreç teizmine göre Tanrı'nın kudreti zorlayıcı değil, ikna edici bir nitelik taşır. Tanrı, evrende meydana gelen olaylara dışsal bir güçle müdahale eden bir varlık değil; her an, her varlığa-özellekle de insanlara-mevcut koşullar içinde en iyi seçeneği gösteren bir rehberdir. Tanrı'nın eylemi, yaratılmışları zorlamadan, onları özgürce en iyiye yönlendirmeyi amaçlayan bir ikna süreci olarak anlaşılır. Tanrı hiçbir varlığı belirli bir eylemi gerçekleştirmeye zorlamaz. Tanrı'nın fiilleri sınırlı görüldüğü için bu anlayış süreç teizmi dışındaki pek çok ilahi fiil teorisi tarafından eleştirilmekte ve reddedilmektedir (M. Peterson vd., 2013, ss. 462-463). Süreç teolojisinde temel kavramlardan biri olan "süreç" terimi, bu teolojik yaklaşımın neyi ifade etmek istediğine dair önemli ipuçları sunar. Süreç kavramı, evrenin, insanın ve Tanrı ile olan ilişkinin durağan (statik) değil, sürekli bir değişim ve oluş içerisinde gerçekleştiğini vurgular. Bu yaklaşıma göre varlık, tamamlanmış ve değişmeyen bir gerçeklik değil; zaman içinde gelişen, dönüşen ve etkileşim içinde olan dinamik bir yapıdır. Dolayısıyla süreç teolojisi, Tanrı ile evren arasındaki ilişkiyi sabit ve tek yönlü bir düzenleme olarak değil, karşılıklı etkileşime dayalı bir süreç olarak anlamlandırır (Cobb & Griffin, 2006, ss. 11-15).

Süreç düşünürleri, insanın özgür iradeye sahip olduğunu savunmakla birlikte, bu özgürlüğün varlıklarda farklı derecelerde bulunduğunu ileri

sürerler. Özgürlük yalnızca insana özgü bir nitelik değil, evrendeki tüm cüzi iradelere-farklı düzeylerde de olsa- atfedilebilecek bir özelliktir. Süreç teistleri, Tanrı'nın insanın seçimlerini tek taraflı olarak belirlemediğini, aksine Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin karşılıklı etkileşime dayandığını savunurlar. Bu anlayışa göre, Tanrı insana sınırlı da olsa bir yaratıcılık kapasitesi bahşetmiştir. Bu durumda dünya üzerindeki tüm olayların yalnızca Tanrı'nın iradesiyle gerçekleştiği yönündeki klasik teistik görüş geçerliliğini yitirecektir. Böylece süreç teizmi hem Tanrı'nın etkinliğini hem de insanın özgürlüğünü korumaya çalışan alternatif bir ilahi fil modeli sunmuş olur (Viney, 1998, s. 204). Süreç teolojisinde Tanrı'nın mükemmelliği, O'nun yaratılmış dünyaya yönelik duyarlılığı ve ilişkisel niteliği üzerine temellendirilir. Bu yaklaşımda aktüalite, yani varlığın gerçekleşmiş hali, özünde içsel ilişkisellik barındırır; dolayısıyla Tanrı da bu ilişkiselliğin bir parçası olarak dünyayla zorunlu bir ilişki içindedir. Bu bağlamda Tanrı, yalnızca aşkın değil, aynı zamanda dünyaya içkin bir varlık olarak değerlendirilir. İnsan sınırlı da olsa kendi geleceğini şekillendirme kapasitesine sahip yaratıcı bir varlıktır. Bu nedenle, insanın geleceği mutlak biçimde belirlenmiş değil, belirsizdir. Tanrı'nın bilgisi mükemeldir fakat gelecek henüz gerçekleşmemiş, olasılığa dayalı olduğu için Tanrı'nın bilgisi dahilinde değildir. Bu durum, Tanrı'nın dünyayı mutlak biçimde kontrol etmediği ve olayların gelişiminde yaratılmışların özgür iradesine yer verdiği anlamına gelir (Cobb & Griffin, 2006, s. 65). Anlaşılan o ki süreç teizminin merkezinde sadece Tanrı değil Tanrı ile birlikte insan vardır. Nitekim âlem yaratılmasaydı Tanrı'nın herhangi bir aktüalitesi olmayacaktı. Bu anlayışta âlemin Tanrı'ya ihtiyacı olduğu kadar Tanrı'nın da âleme ihtiyacı vardır (Bayam, 2015, s. 262). Süreç teolojisine göre yalnızca insanlar değil, tüm yaratıklar belirli ölçüde öz-belirlenim kapasitesine sahiptir; yani kısmen kendi kendilerini şekillendirebilirler. Bu nedenle Tanrı, hiçbir yaratığı mutlak biçimde belirlemez; ancak ilahi fikirler ve amaçlar yoluyla onları ikna edebilir. Tanrısal etki, zorlayıcı ya da dayatmacı değildir; çünkü yaratıklar bu ilahi yönlendirmeyi ancak sınırlı ve kusurlu biçimde algılayabilirler. İlahi yönetim anlayışı, bir yandan yaratılmışların yaratıcı yetilerini ortadan kaldırmazken, diğer yandan özgürlük ve rastlantının (şansın) sınırlarını belirleyerek evrende kaotik bir düzensizliğin ortaya çıkmasını da engeller. Böylece Tanrı, evrene belli sınırlar koyarak ve bir düzen kazandırarak

yaratılmışların özgürlüğü ile kozmik düzen arasında bir denge tesis eder (Adams, 1999, s. 76).

Süreç teizmi klasik teizmin Tanrı tasavvurunu ‘Kozmik Ahlak Tanrısı’ olarak isimlendirerek eleştirir. Kozmik Ahlak Tanrısı keyfi bir dizi ahlaki kural ilan eden, suçların kaydını tutan ve suçluları cezalandıracak olan ilahi kanun koyucu ve yargıç olarak görülür. Süreç teolojisi böyle bir Tanrı tasavvurunu reddeder. Çünkü Kozmik Ahlak Tanrısı, Tanrı'nın öncelikle düzenle ilgilendiğini öne sürmüştür. Yine teizmin Tanrısı bir başka yönüyle de ‘Değişmez Mutlak Varlık’ olarak görülür. Bu Tanrı tasavvurunun temelinde Tanrı'nın evren için değişmez bir düzen kurduğu fikri vardır. Bu durumda, Tanrı'ya itaat etmek statükoyu korumaktır. Süreç teolojisi böyle bir Tanrı tasavvurunu da reddeder (Cobb & Griffin, 1976, ss. 8-9). Öte yandan süreç teizminde Tanrı dünyaya/varlıklara imkanlar sunar, ardından her olay bu imkanların nasıl hayata geçirileceğini belirler. Bu özgürlük, ilahi belirlemenin yokluğuyla birlikte, Tanrı'nın kötülüğün doğrudan nedeni olmasının da önüne geçer (Konigsburg, 2017, s. 172). Süreç teizminin ahlak öğretisinin de tamamen insanın özgürlüğü üzerinde temellendiği söylenebilir. Ahlaki değerler ve onların kaynağı Tanrı'nın değişmeyen yönüdür (Moninov, 2007, s. 8). Ahlaki bir varlık olmanın temel şartı olan özgürlüğün kendi başına iyi olmasından dolayı, Tanrı gönüllü olarak gerçek bir özgürlüğe izin vermiş ve başka değerlere sahip olabilmemiz için bütünüyle kontrol edici bir kudret olmaktan vazgeçmiştir (Yazoğlu, 2006, s. 143). Tanrı tüm deneyimlerimizi alır ve onları kendi deneyimine dahil eder. Daha sonra bunları dönüştürür ve en yüksek iyiye, yani en yüksek yoğunluğa ve uyum değerine dönüştürür (Pak, 2016, s. 78).

2. Hartshorne'a Göre Teolojik Determinizm ve İlahi Bilgi

Tanrı'nın bilgisi ile insan özgürlüğü arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Hartshorne'a göre, Hristiyan teolojisinde uzun bir zamandır savunulan Tanrısal önbilgi ile ilgili klasik anlayış ile insanın özgürlüğü arasında var olduğu düşünülen uyum, felsefi açıdan önemli sorunlar barındırmaktadır (Özgül, 2021, s. 140). Hartshorne, modern bilimde katı determinizm anlayışının büyük ölçüde terk edilmesinin, Hristiyan teolojisindeki teolojik determinizm anlayışının sorgulanabilir hâle gelmesinde etkili olduğunu ileri sürer. Bu gelişme, Tanrı'nın her şeyi önceden belirleyen ve mutlak kontrol sahibi bir varlık olarak tasavvur edilmesinin doğurduğu problemlere dikkat

çekmiş ve Tanrı'yı bir tür "ilahi zorba" olarak gören anlayıştan uzaklaşarak, daha ilişkisel ve özgürlüğe alan tanıyan bir teoloji anlayışına geçişin önünü açmıştır (Hartshorne, 1984, s. 71).

Hartshorne'a göre ne Tanrı ne de başka herhangi bir varlık öngörülen imkanlar kümesinden hangi kesin gerçeğin ortaya çıkacağını bilemez. Bunun nedeni henüz gerçekleşmemiş bir gelecekte bilinebilecek bir şeyin olmamasıdır. Klasik teizm için her şeyi bilmek ilahi mükemmelliğin olmazsa olmaz bir unsuru olarak görüldüğü için Hartshorne'un bu düşüncesi kabul görmemiştir. Neoklasik teizme göre Tanrı'yı geleceği tüm ayrıntıları ile kesin bir şekilde bilen bir varlık olarak düşünmenin hiçbir anlamı yoktur. Çünkü realitede bunun bir karşılığı yoktur. Böyle bir iddia Tanrı'nın hem yuvarlak kareleri hem de evli bekarları öngörme ve yaratma gücüne sahip olacağının iddia edilmesi gibi mantıken muhal olan bir şeydir (Lucas, 1998, s. 97). Tanrı'nın her şeye gücü yetmesinin ve her şeyi bilmesinin en azından mantıksal imkânsızlıkları içermeyeceği bilinmelidir. Elbette Tanrı insanla karşılaştırıldığında insandan çok daha fazlasını hatta bilinebilecek her şeyi bilir (Hartshorne, 2001, s. 113). Burada 'bilinebilecek' ifadesinin altını çizmek gerekir. Bu durumda Tanrı'nın bile henüz bilgi nesnesi haline gelmemiş gelecekteki şeyleri bilmediğini söylemede bir beis yoktur. Neoklasik teizme göre tıpkı insanlar gibi Tanrı da zaman içinde bilgi edinmeye devam eder ve bir anlamda bu yeni deneyimleriyle O da dönüşebilir ve değişebilir (Lucas, 1998, s. 97). Hartshorne'a göre Tanrı, yalnızca insanın özgür iradesiyle gerçekleştirdiği eylemleri bilebilir (Hartshorne, 1984, s. 26). Bu durum, insanın özgürlüğünü Tanrısal düzenin bir parçası hâline getirir ve bu anlamda insanın özgürlüğü "ilahi kader" olarak da yorumlanabilir (Hartshorne, 1989, s. 123).

Özetle, klasik teistik düşünce, ilahi bilginin belirleyici ve önceden tayin edici olduğunu savunmak amacıyla "takdir teorisi"ni benimsemiştir. Ancak Hartshorne, bu anlayışın insan özgürlüğüyle bağdaşmadığını ve dolayısıyla ahlaki sorumluluğu temelden zedelediğini ileri sürer (Westphal, 1966, s. 560). Ona göre, insan açısından gelecek, henüz gerçekleşmemiş bir imkanlar alanıdır ve bu yönüyle belirsizlik içerir. Hartshorne, Tanrı'nın evrene dönük yönünün-yani ilişkisel kutbunun-sınırlı olduğunu savunur. Zira ona göre, eğer Eğer Tanrı geleceği henüz varlık kazanmış olmayan bir olgu olarak biliyorsa, bu bilgi ya ontolojik olarak eksik ya da epistemolojik

olarak hatalı olacaktır. Bu durum, Tanrı'nın mutlak değişmezlik (immutabilite) niteliğiyle çelişkiye düşer ve klasik teistik Tanrı tasavvurunda yer alan tümel bilgi (omniscience) anlayışını problematize eder. Hartshorne'a göre Tanrı, yaratılmış varlıklara lütfettiği yaratıcı özgürlük aracılığıyla sürekli olarak yeni gerçekliklerin ortaya çıkmasına olanak tanır. Bu yaratıcı süreç, her an yeni bilgilerin doğmasına neden olur ve Tanrı da bu sürecin içinde, ilişkisel bir varlık olarak, söz konusu gerçeklikleri zaman içinde öğrenir. Bu yaklaşım, Tanrı'nın bilgisiyle evrendeki dinamik süreç arasındaki ilişkiyi daha tutarlı ve insan özgürlüğüyle uyumlu bir şekilde açıklamayı amaçlar (Hartshorne, 1984, ss. 26-27).

3. Hartshorne'a Göre Teolojik Determinizm ve İlahi Kudret

Hartshorne teolojik determinizm bağlamında klasik teizmin her şeye gücü yeten ve karar veren mutlak kudret sahibi Tanrı tasavvurunu eleştirmiştir. Onun ilahi kudret anlayışı tekelciliği değil gerçek bir güç çoğulluğunu öngörür. Ona göre Tanrı'nın sınırlı bir şekilde güç sahibi olmalarına izin verdiği başka varlıklar da vardır. Tanrı nasıl onları etkiliyorsa, onlar da kendilerine tanınan özgürlük sayesinde yaptıkları ya da söyledikleri ile Tanrı'yı etkilemektedirler. Hartshorne'a göre Tanrı, kudretini bir Tiran gibi tüm yaratılmış varlıkları mutlak biçimde kontrol ederek değil; onların yaratıcı potansiyellerini ortaya koyabilecekleri bir imkânlar çerçevesi sağlayarak kullanır. Tanrı'nın gücü, kuşkusuz tapınılmayı hak edecek ölçüde yüce ve kapsamlı olmalıdır. Ancak bu yücelik, Tanrı'nın kudretini yaratılmış varlıkların tüm somut eylem ve kararlarını belirleyen, hiçbir özgürlük alanı bırakmayan mutlak bir otoriteye indirgemek anlamına gelmemelidir. Aksi takdirde bu tür bir kudret anlayışı, Tanrı'yı tüm yaratıcı eylemleri tekeline alan bir varlık hâline getirir ki Hartshorne bunu hem çelişkili hem de anlamsız bir yaklaşım olarak görür. Eğer "her şeye gücü yetmek" ifadesiyle kastedilen, Tanrı'nın evrensel ölçekte ve sınırsız biçimde etkili olduğu; yani gücünün evrenin yalnızca belli bir bölümüne değil, tümüne yayıldığı ve insanın sınırlı gücünden niteliksel olarak farklı olduğu ise Hartshorne bu yoruma karşı değildir. Nitekim klasik teizmde Tanrı'nın kudreti, "mümkün olan her şeyi yapabilme" olarak tanımlanmıştır. Hartshorne burada önemli bir uyarıda bulunur. Bu tanımın, Tanrı'nın yalnızca kendi doğasına uygun olan, yani yapılması anlamlı ve mümkün olan eylemleri gerçekleştirebileceği şeklinde anlaşılması gerekir. Aksi hâlde, Tanrı'nın tüm kararları

önceden ve ayrıntılı biçimde belirlediği, böylece yaratılmış varlıkların gerçek anlamda karar veremeyeceği ve özgür olamayacağı şeklindeki determinizm yorumuna kapı aralanır. Hartshorne ise bu tür bir anlayışı sadece kışkulu değil, aynı zamanda anlamsız olarak değerlendirir. Tanrı'nın kudreti, elbette mümkün olan en yüksek kudret biçimidir; ancak bu kudret, varlıklar arasındaki mutlak bir tekeli değil, diğer güçlerle birlikte işleyen bir kozmik etkileşimi ifade eder. Tanrı, hiç şüphe yok ki diğer varlıkların yapamayacağı pek çok şeyi yapabilir. Örneğin, evrenin sürekliliğini sağlamak, yalnızca Tanrı'nın yapabileceği bir iştir. Hartshorne'un "kozmetik gücün yeterliliği" (the sufficiency of cosmic power) olarak adlandırdığı bu kudret, Tanrı'nın evrensel düzeyde yapılması gereken ya da arzu edilen şeyleri gerçekleştirme kapasitesini ifade eder. Bu yönüyle Tanrı'nın kudreti mutlak değildir. Ancak burada dikkatle vurgulanması gereken nokta, Tanrı'nın bu mutlak kudretinin başkalarının özgürlüğünü ortadan kaldıran bir kudret olmadığıdır. Tanrı'nın gücü, diğer varlıkların özgür iradeleriyle etkileşim hâlinde ve onları yok saymaz; aksine onlara yaratıcı bir alan tanır. Bu nedenle Tanrı'nın kudreti, başkalarının özgürlüğünü tehdit eden bir güç değil, onları mümkün kılan ve sürdüren bir güçtür (Sia, 1985, ss. 77-78).

Hartshorne'a göre Tanrı'nın kudretinin sınırlandırılması, onun yüceliğinden veya mutlaklığından herhangi bir eksilme olacağı anlamına gelmez. Bu sınırlandırma, evrendeki bazı temel dengelerin korunması amacıyla vardır. Tanrı'nın her şeye gücü yetmesi, yaratılmış varlıkların özgürlüğünü tamamen ortadan kaldıracak biçimde mutlak bir belirleyicilik olarak anlaşılmalıdır. Hartshorne, bu noktada Tanrı anlayışında önerdiği yeni düşünme biçiminin, Tanrı'nın üstünlüğüne bir gölge düşürmediğini özellikle vurgular. Aksine, Tanrı'nın diğer varlıkların özgür iradesine ve yaratıcılığına cevap verebilmesi, onların eylemlerinden etkilenebilmesi, Tanrı'nın küçüklüğü değil büyüklüğünün göstergesidir. Tanrı'nın yüceliği ilişkisel açıklık ve kozmik iş birliği içinde anlam kazanır. Bu nedenle Tanrı'nın başkalarının özgürlüğüne saygı göstermesi ya da yaratılmış varlıklarla etkileşim içinde olması, onun aşkın ve yüce doğasını zayıflatmak bir yana, daha derin ve dinamik bir şekilde temellendirir (Sia, 1985, s. 83). Eğer Tanrı'nın yaratılmış varlıklara özgürlük tanıdığı kabul edilmezse, geriye kalan tek seçenek, insanın teorik olarak özgür olduğu fakat bu özgürlüğün pratikte hiçbir anlam taşımadığı yönündeki çelişkili bir anlayış olur. Böyle bir durumda özgürlük

bir iddia olarak kalır ve gerçekten ontolojik bir karşılığa sahip olmaz. Hartshorne, bu tür bir yaklaşımın yalnızca insanın ahlaki sorumluluğunu değil, aynı zamanda Tanrı'nın anlamlı ilişkisel doğasını da imkânsızlaştıracağını savunur (Hartshorne, 1984, s. 23). Ayrıca Hartshorne, bu görüşleri ilk kez kendisinin dile getirmediğini özellikle vurgular; bu düşünsel yönelimin, klasik teizmin katı biçimlerine yönelik uzun süredir devam eden eleştirel bir geleneğin parçası olduğunu ifade eder:

Her şeye gücü yeten Tanrı tasavvurunu reddetmemiz, *'Yani Tanrı'nın gücünü sınırlamaya mı cüret ediyorsunuz?'* suçlamasıyla karşılaşacaktır. Öyle değil, eğer bu, ima edildiği gibi, Tanrı'nın kudretinin gerçek bir ideali karşılayamadığı anlamına geliyorsa, ben böyle bir sınırlama getirmiyorum. Söylediğim tek şey, genellikle tasavvur edildiği şekliyle her şeye kadir olmanın yanlış ya da gerçekten saçma bir ideal olduğudur. Bu, ilahi gücü, yaratıkların en küçüğünde bile yaratıcılığı teşvik etme gücünü gerçekten de korkunç bir şekilde sınırlayan gelenektir. Klasik her şeye gücü yetme anlayışını savunmaktan daha kötü bir yanlışlık yoktur. Bu, Tanrı'yı ölü bir dünyaya mahkûm eden, muhtemelen bilinçsiz bir küfürdür. Özgürlük olmadan riskler ve fırsatlar olmaz. Yukarıda anlatılanların hiçbiri benim uydurmam değildir. Bir dizi büyük yazarın birkaç yüzyıldır ya da en azından özellikle son yüz elli yıldır anlatmaya çalıştıklarını özetliyor ve biraz daha açık hale getiriyorum (Hartshorne, 1984, ss. 17-18).

Görüldüğü üzere Hartshorne, tüm kararları tek başına alan ve yaratılmış varlıkların iradesine yer bırakmayan bir ilahi kudret anlayışına açıkça karşı çıkmaktadır. Tanrı'nın kudretinin mükemmelliği, diğer varlıkların özgürlüklerini bastırmakla değil, bu özgürlüğü teşvik ederek ve onlara yaratıcı alanlar açarak kendini gösterir. Tanrı'nın gücü, bireylerin yaşamlarına dair tüm ayrıntıları önceden kesin olarak belirleyen bir irade değildir. İlahi yönlendirme söz konusu olsa da yaratılmış varlıklar kendi inisiyatifleriyle karar verme özgürlüğüne sahiptir. Tanrı, hiçbir varlığı zorlamaz; aksine, onları belirli bir doğrultuda hareket etmeye yönlendirmek için ilham verir, ikna eder ve çağrıda bulunur. Bu yaklaşımda Tanrı'nın kudreti, zorlayıcı bir tahküm değil; özgürlükle uyumlu, yönlendirici ve işbirlikçi bir güç olarak tanımlanır.

Her şeye gücü yetme fikri şu şekilde ortaya çıkmıştır: Tanrı olmak için, yani tapınmaya layık olmak için, Tanrı kudret bakımından

diğerlerinden üstün olmalıdır (ve hiç kimse tarafından eleştirilmeye açık olmamalıdır). Akla gelebilecek en yüksek kudret biçimi ilahi kudret olmalıdır. Buraya kadar her şey yolunda. Sıradaki soru: Akla gelebilecek en yüksek kudret biçimi nedir? Bu soru neredeyse hiç ciddiye alınmadı, cevabın çok açık olduğu düşünöldü. Dünyada olup bitenlerin her ayrıntısını belirleme gücü olmalı. Dikkat edin, olayları önemli ölçüde etkilemek değil; hayır, daha ziyade her ayrıntısını kesin olarak belirlemek, karar vermek. Bu nedenle bugün hala insanlar başlarına bir felaket geldiğinde, “Tanrı bunu bana neden yaptı?” diye sorarlar. “Buna hangi gizemli ilahi şey sebep oldu? Neden ben?” Bu uygunsuz ve gerçekten saçma sorunun cevabını teologlara bırakıyorum. Teolojik geleneğin kurucuları, kendilerine öyle demeseler de tiranların iktidar idealini kabul ediyor ve Tanrı'ya uyguluyorlardı. “Ben her şeye karar verir ve belirlerim, siz (ve dostlarınız ve düşmanlarınız) sadece benim belirlediğim şeyi yaparsınız. Kendin için verdiğini zannettiğin karar sadece benim kararımdır. Siz sadece karar verdiğinizi sanıyorsunuz: gerçekte karar benimdir (Hartshorne, 1984, ss. 10-11).

Hartshorne'un da vurguladığı üzere, Tanrı'nın kudreti hakkında sahip olunan hatalı bir tasavvur, yalnızca metafiziksel düzeyde değil, bireyin günlük yaşamı ve psikolojik durumu üzerinde de derin olumsuz etkiler yaratabilir. Bu yanlış anlayış, en temel ve açık meselelerde dahi yanlış yorumlara neden olarak, bireyin yaşama dair anlam arayışını zayıflatabilir ve hayatla kurduğu bağları koparma riskini doğurabilir. Tanrı'nın kudretini mutlak bir belirleyicilik ve tüm olayların tek faili olarak görmek, bireyin kendi eylemlerini ve seçimlerini değersiz hissetmesine yol açabilir. Bu da insanın hayata tutunma motivasyonunu ciddi biçimde zedeler. Daha da önemlisi, böyle bir Tanrı tasavvuru, inanan bireylerde Tanrı'ya karşı yabancılaşma ya da inançtan tamamen kopma gibi daha yıkıcı sonuçlara neden olabilir. Dolayısıyla, Tanrı'nın kudreti konusundaki felsefi yorumların sadece teorik düzlemde değil, bireysel ve toplumsal düzeyde de son derece önemli ve dikkatle ele alınması gereken etkileri bulunmaktadır.

... hasta olan bir insanın hastalığının bizzat Tanrı tarafından verildiğini veya en azından o kişinin Tanrı'nın ihmaline uğradığını söylemeleri doğrusu çok tuhaf görünüyor. İnsanın hastalığı konusunda Tanrı faildir ama yegâne fail değildir. Eğer O, yegâne fail olsaydı günlük dilimizde insan için kullanılan ‘eylemde bulunma’ sözünün kullanılması mümkün olmazdı. Mutlak

failin her şeye karar verdiğini ve diğer faillerin sadece verilen kararların ayrıntılarını tekrar ettiklerini söylemek, 'karar verme' sözünün anlamını fark etmeksizin değiştirmek anlamına gelir. Eğer ben x'e karar veriyorsam, bunu kararlaştıran bizzat benim, Tanrı değildir. Eğer ben hiçbir konuda karar vermiyorsam "karar" kelimesi dile nasıl girdi?" Kudret kavramının odak noktası olan 'karar verme' sadece Tanrı'ya hasredilemez. Hatta bu ifade ne sadece Tanrı'ya ne insana ne de diğer hayvanlara hasredilebilir; o, adeta bütün realitenin dokusuna sinmiştir (Hartshorne, 1981, s. 213).

Hartshorne, geleneksel teolojik söylemlerde ciddi tutarsızlıklar bulunduğunu da belirtir. Nitekim birçok teolog, insanın günah işleme kapasitesini, Tanrı'nın iradesine özgürce itaatsizlik edebilme yetisi olarak tanımlar. Günah, bu yaklaşıma göre, daha az iyi olanı seçmek ya da kötülüğü tercih etmekle mümkündür. Ancak bu tanım, beraberinde oldukça temel bir soruyu da getirir: Her şeye gücü yeten, mutlak bir iradeye nasıl itaatsizlik edilebilir? Yani Tanrı'nın iradesi her şeyi kapsıyorsa, insan nasıl olur da bu iradenin dışında bir davranış sergileyebilir? Hartshorne'a göre geleneksel anlayışa sahip teologlar Tanrı'nın günahkâr eylemleri gerçekleştirmeye karar vermediği, aksine bu eylemleri engellemeye karar verdiğini söylerler. Ancak bu, dolaylı da olsa Tanrı'nın günahın gerçekleşmesine izin verdiğini anlamına gelir. Zaten klasik teistler, evrende meydana gelen her şeyin Tanrı'nın bilgisi ve iradesi dâhilinde gerçekleştiğini savunurlar. Bununla birlikte, insanın özgür iradeye sahip olduğu da ileri sürülür. Hartshorne bu ikili söylemi sorgular ve bunda ciddi bir tutarsızlık olduğunu söyler ve şu örneği verir:

Eğer bir kişinin beni öldürmesi Tanrı'nın takdiriyle gerçekleşiyorsa ve Tanrı bunu doğrudan emretmemiş, sadece 'izin vermiş' ise, burada 'izin' kavramı alışılmış anlamının ötesine taşınmaktadır. Normal kullanımda bir kişinin başka birine bir şeyi yapması için izin vermesi, o eylemin ayrıntılarını önceden belirlememeyi ve belli bir serbestlik tanımayı içerir. Ancak Tanrı'nın her şeye gücü yeten bir varlık olarak neyin olacağını en ince ayrıntısına kadar bildiği ve belirlediği varsayılırsa, bu durumda "izin vermek" ifadesi, pratikte "emretmek" ile eşanlamlı hâle gelir (Hartshorne, 1984, s. 11).

Hartshorne, bu bağlamda özellikle Thomas Aquinas'ı eleştirir. Aquinas'a göre Tanrı, bir yaratığın belirli bir eylemi gerçekleştirmesine izin

verir. Fakat bu eylem, yalnızca genel bir yönelim veya niyet düzeyinde değil, tüm somutluğuyla ve ayrıntılarıyla birlikte bilinmektedir. Bu durumda, yaratılmış varlık için özgürce karar verilecek herhangi bir alan kalmakta mıdır? Eğer eylemin ne olduğu ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği Tanrı tarafından en başından belirlenmişse, özgür iradeden geriye ne kalır? Bu soruya verilen geleneksel yanıt genellikle şöyledir: “Tanrı, yaratığın A eylemini gerçekleştirmesine karar vermiştir; ancak bu eylemin yaratık tarafından özgürce gerçekleştirilmesini de dilemiştir.” Hartshorne, bu yaklaşımı ironik bir biçimde eleştirerek şöyle der: “Gülmeyin! Aziz teolog bu konuda ciddidir. Ciddi, ancak çelişkili konuşmaktadır. Yaratığın tam olarak ne yapacağı Tanrı tarafından belirlenmiştir; fakat bu eylemin özgürce yapılacağı da iddia edilmektedir” (Hartshorne, 1984, ss. 11-12).

4. Teolojik Determinizme Alternatif Bir Model: Hartshorne'un Özgürlükçü Tanrı Anlayışı

Hartshorne'a göre teolojik determinizm düşüncesinin kökenleri, Antik Çağ'a kadar uzanır. Bu anlayış, özellikle ilk dönem Stoacı filozoflar tarafından sistematik biçimde savunulmuş (Hartshorne, 1984, s. 15) ve zamanla Hristiyan düşüncesi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Hartshorne, Hristiyanlıkta teolojik determinizmin giderek belirleyici bir öge haline geldiğini, ancak İslam düşüncesinde bu anlayışın aynı düzeyde kabul görmediğini belirtir. Ona göre, İslam'ın Tanrı tasavvuru, Hristiyanlığinkinden farklı ontolojik ve epistemolojik temellere dayanır; bu nedenle Müslüman düşünürler en azından klasik dönemde, ilahi mutlak determinizme karşı daha temkinli ve eleştirel bir tutum sergilemişlerdir. Hartshorne, bu duruma örnek olarak 11. yüzyılın önemli Müslüman düşünürü, şairi ve bilim insanı Ömer Hayyam'ı gösterir. Ona göre Hayyam, dönemin genel eğilimine rağmen teolojik determinizmi ciddi biçimde sorgulamış ve hatta büyük ölçüde çürütmüştür. Hayyam'ın düşüncesi İslam inanç geleneğine dayanmakla birlikte, bireysel özgürlük ve sorumluluk kavramlarını merkeze alan net bir teolojik bakış açısı içerir. Hartshorne, özellikle Hayyam'ın ilahi irade ile yaratılmışların özgürlüğü arasında kurduğu dengeyi, döneminin Hristiyan düşüncesiyle karşılaştırıldığında oldukça ileri ve tutarlı bulur. Zira aynı dönemde Batı Hristiyanlığında bu konuda hâkim olan görüşler, özgür irade meselesinde oldukça muğlak ve içsel çelişkiler barındıran bir nitelik taşı-maktaydı (Hartshorne, 1984, ss. 18-19).

Tanrı mutlaktır; fakat Hartshorne'a göre mutlak olmak O'nun yegâne sıfatı değildir. O, mutlaktan fazla bir varlıktır; çift kutbu gereği mutluluk O'nun tabiatının sadece bir yanıdır. Mutlaklık kadar göreliliğin de O'na ait olması gerekir (Hartshorne, 1981, ss. 205-206). Ona göre teolojik determinizmi kabul eden bir teistin, aynı zamanda insan özgürlüğünü savunması tutarlılık açısından ciddi bir sorun teşkil eder. Zira bu iki kavram, temelde birbirini dışlayan anlayışlara dayanır. Bu çelişkiye getirilen en önemli itirazlardan biri, klasik teizmin Tanrısı'nın kadir-i mutlak, yani her şeye gücü yeten bir varlık olarak tanımlandığı varsayımıyla ilgilidir: Eğer Tanrı gerçekten her şeye gücü yeten bir varlıksa, neden yaratıklarının özgürlüğünü ihlal etmeden daha az ahlaki kötülük içeren bir dünya yaratmamıştır? Bu soru hem Tanrı'nın kudreti hem de iyiliği hakkında ciddi bir gerilim yaratır. Hartshorne, bu çelişkiden kurtulmanın tek tutarlı yolunun teolojik determinizm anlayışından vazgeçmek olduğunu savunur. Ona göre bireylerin ahlaki sorumluluğa sahip olmaları, onların kendi kararlarını verme kapasitelerinin varlığını zorunlu kılar. Bu bağlamda, özgür irade yalnızca bir metafizik tercih değil, aynı zamanda ahlaki sorumluluğun önkoşuludur. Hartshorne'un yaklaşımında Tanrı, bireyin kendini gerçekleştirme sürecine katkıda bulunan bir varlıktır; ancak bireyin karakteri ya da nihai kimliği Tanrı tarafından önceden belirlenmiş değildir. Başka bir deyişle, Tanrı bireyin gelişimini etkileyebilir, yönlendirebilir ve destekleyebilir; fakat bireyin kim olduğu ve ne olacağı konusunda nihai belirleyici değildir. Bu yaklaşım hem ilahi etkinliği hem de insan özgürlüğünü birlikte düşünebilen daha tutarlı bir teistik çerçeve sunar (Viney, 1985, ss. 31-32).

Hartshorne'a göre yalnızca Tanrı mutlak ve sınırsız özgürlüğe sahiptir; insanın özgürlüğü ise sınırlı, yani beşerî düzeyde bir özgürlüktür. Bu anlamda özgürlük yalnızca insana özgü bir yeti olmayıp, Hartshorne'un süreç metafiziği çerçevesinde, farklı varlık düzeylerinde-örneğin bir köpekte ya da hatta bir atomda bile-belirli ölçülerde özgürlükten söz etmek mümkündür. Özgürlük burada, her varlığın kendi bağlamı içinde belirli bir tepki, yönelim veya tercih kapasitesi anlamında yorumlanır. Tanrı'nın evrenin yöneticisi olduğu kabul edilse bile, bu yönetimin niteliği klasik anlamda bir otoriter denetim olarak değil, yönlendirici bir rehberlik biçiminde anlaşılmalıdır. Hartshorne, hiçbir yöneticinin yönetilenlerin yerine doğrudan karar vermeyeceğini, Tanrı'nın da yaratılmışların yerine geçerek onların

kararlarını kendisi adına üstlenmeyeceğini ifade eder. Tanrı yalnızca sınırları ve olanakları belirler; bu sınırlar içerisinde ise yaratılmış varlıklar kendi kararlarını kendileri verirler. Bu anlayışta Tanrı, insan gibi tüm kudreti kendi elinde toplamaya çalışan bir varlık değildir. Aksine, kudretin paylaşımı konusunda istekli olan ve bu paylaşımı bilinçli şekilde gerçekleştiren yegâne varlıktır. Hartshorne'a göre, her konuda olduğu gibi karar verme yetkisini başkalarına bilinçli biçimde devretme yetisi, Tanrı'nın yüceliğinin bir göstergesidir; o, bu anlamda da biriciktir (Hartshorne, 1981, s. 219).

Bu durumda da insanın eylemlerinin ontolojik olarak kendisine ait olduğu; bu eylemlerin Tanrı tarafından önceden belirlenmiş olmadığı anlamı netlik kazanmış olur. Bunu biraz daha açacak olursak, Tanrı'nın diğer varlıkların özgürlüğünü sınırlama yetkisi olmakla birlikte, bu yetki onları yok etmek veya iradelerini ortadan kaldırmak şeklinde kullanılmaz. Tanrı'nın kudretinin mükemmelliği, yaratılmışların özgürlüğünü bastırmakta değil, aksine onların özgür iradelerini teşvik etmekte ve yaratıcı yönelimlerine ilham vermekte kendini gösterir. Böylece Hartshorne'un Tanrı anlayışı hem ilahi aşkınlığı hem de yaratılmışların özgürlüğünü ve ahlaki sorumluluğunu birlikte temellendiren dinamik bir model sunar (Sia, 2004, ss. 56-57). Hartshorne'un düşüncesine göre Tanrı, geleneksel teolojide sıkça ifade edildiği biçimiyle "her şeye kadir" bir varlık değildir. Onun kudreti, mutlak bir belirleyicilikten ziyade, yaratılmışlara özgür irade ve öz-yönelim (self-determination) kazandıran bir güç olarak anlaşılmalıdır. Bu bağlamda Tanrı, varlıkların kendi kararlarını verebilmelerini mümkün kılacak şekilde onlara gerçek bir özerklik tanımaktadır. Ne var ki bu özgürlüğün sahici olabilmesi için, Tanrı'nın kudreti kendiliğinden bir sınırlamaya tabi olur. Yani Tanrı, kendi mutlak gücünü, yaratılmışların özgür iradesi lehine sınırlamayı bilinçli olarak tercih eder. Bu anlayış çerçevesinde, evrendeki düzenlilik, uyum ve estetik değer, Tanrı'nın yaratılış sürecine zorlama yoluyla değil, ikna edici ve teşvik edici bir kudretle müdahil olması sayesinde ortaya çıkar. Hartshorne'un Tanrı tasavvurunda, ilahi kudretin en yüce biçimi, yaratılmış varlıkları kontrol etmekten çok, onların içkin potansiyellerini desteklemek ve gerçekleştirmelerine imkân tanımaktır. Dolayısıyla evrensel düzenin ve güzelliğin kaynağı, Tanrı'nın süreç içerisindeki yönlendirici ama özgürlüğe saygılı etkisinde yatmaktadır (Koca, 2011, ss. 85-86).

Hartshorne'un düşüncesinde yalnızca Tanrı mutlak ve eşsiz bir özgürlüğe sahiptir; insanın özgürlüğü ise sınırlı, beşerî düzeyde bir özgürlüktür. Ancak bu fark, insanın özgürlüğünü tümüyle geçersiz kılmaz. Aksine, Tanrı'nın özgürlüğü ile insanın özgürlüğü farklı düzlemlerde işleyen ama karşılıklı ilişki içinde olan iki özgürlük türüdür. Evrende farklı düzeylerde varlıkların bulunması ve bu varlıkların birbirinden farklı işlev ve özelliklere sahip olması, bizi her somut olayın çoklu nedenselliğe dayandığı fikrine götürür. Bu çerçevede Tanrı en yüce neden olsa da her olayın tek nedeni değildir. Hartshorne, Tanrı'nın var olan her şeyin etkin ve sürekli bir nedeni olduğunu reddetmez; ancak Tanrı'nın tüm olayların tek ve belirleyici faili olduğunu savunmaz. Ona göre Tanrı, bireyin belirli eylemlerde bulunmasını ya da bulunmamasını mümkün kılan koşulları yaratır; fakat bireyin hangi seçeneği tercih edeceği Tanrı tarafından değil, bireyin kendisi tarafından belirlenir. Diğer bir ifadeyle, Tanrı bireye çeşitli olasılıkları ve yolları açık hale getirir; fakat bu yollar arasında yapılan tercih, tamamen bireyin özgür iradesine dayanır. Hartshorne'a göre, Tanrı'nın gerçek anlamda özgür ve yaratıcı bir varlık olması, insanın da belirli bir düzeyde özgürlüğe sahip olmasını zorunlu kılar. Çünkü özgürlük, yalnızca Tanrı'nın tekelinde bulunan bir özellik değil, Tanrı'nın diğer varlıklara bilinçli biçimde paylaştığı bir yetidir. Kuşkusuz Tanrı'nın özgürlüğü mutlak, eksiksiz ve mükemeldir; buna karşılık insanın özgürlüğü sınırlı, kusurlu ve potansiyel hata içeren bir yapıya sahiptir. Ancak bu fark, insanın hiçbir özgürlüğe sahip olmadığı anlamına gelmez. Tam tersine, insanın özgürlük sahibi olması, Tanrı'nın kudretinin bir yansıması ve ilişkisel evren anlayışının bir gereğidir (Sia, 1985, ss. 78-80).

Hartshorne bu konuda geleneksel yaklaşımın Tanrı hakkındaki antropomorfik yaklaşımını şöyle eleştirir:

Ne de olsa, Yeni Ahit'te, Yunan dinlerinde bulunan Tanrı analogisi ebeveyn rolüdür, ancak bu rolün, erkek şovenizminin tartışmasız bir şekilde kabul edildiği o günlerde baba rolü olması gerekiyordu. Aslında ideal olan ebeveyn rolü nedir? Her ayrıntıya ebeveyn tarafından mı karar verilmelidir? Soru kendi kendini yanıtlıyor. İdeal olan, çocuğun zekâsı geliştikçe kendi davranışlarına çocuğun giderek daha fazla karar vermesidir. Bilge ebeveynler, bebekler için bile her şeyi belirlemeye çalışmazlar. Bunu

anlamayanlar ve onların kurbanları, Ann Landers'a* acı dolu mektuplar yazanlar arasındadır. Tanrı'yı kavramaya çalışırken, değerler hakkında bildiğimiz her şeyi unutmamız mı gerekiyor? Bazı filozofları ya da teologları okurken neredeyse öyle görünüyor. Ebeveyn her şeye karar vermezse, sonuçta bir miktar çatışma ve hayal kırıklığı riski olacaktır. Çocuklar yanılmaz bir şekilde bilge ve iyi değildir. Ve aslında, ilahi bilgelik bile başkalarının ne karar vereceğini tamamen öngöremez (veya zamansız olarak bilemez). Yaşam basitçe bir karar verme sürecidir, bu da riskin yaşamın doğasında var olduğu anlamına gelir. Tanrı bile bunun aksini yapamaz. Riskin olmadığı bir dünya düşünülemez. Bu olsa olsa ne iyinin ne de kötünün olduğu tamamen ölü bir dünya olurdu. Karar verdiklerini düşünmelerine izin verilen ama aslında bir başkası tarafından tam olarak ne yapmaları isteniyorsa onu yapan kuklalara hükmetmek en yüksek iktidar ideali midir? Yirmi yüzyıl boyunca bu soruya evet der gibi görünen teologlarımız oldu (Hartshorne, 1984, s. 12).

Hartshorne'un düşüncesine göre Tanrı mutlak anlamda özgürdür; ancak bu özgürlük keyfi ya da ahlaki sınırları aşan bir serbesti olarak anlaşılmalıdır. Tanrı, doğası gereği, kendisinden beklenmeyecek ya da doğasıyla bağdaşmayacak eylemleri gerçekleştirme konusunda "özgür" değildir. Bu, Tanrı'nın kudretinin ya da özgürlüğünün eksikliği değil; bilakis, onun ahlaki mükemmelliğinin ve tutarlılığının bir sonucudur. Hartshorne'a göre gerçek özgürlük, rastlantısal ya da keyfi eylem kapasitesi değil; kendi doğasına sadık kalarak eylemde bulunma yetisidir. Bu çerçevede Tanrı, yaratılmışların özgürlüğünü göz ardı eden bir irade sergilemez. Aksine, onların öz-yönelim kapasitesini dikkate alır ve evrendeki olayları bu özgürlüğe uygun şekilde şekillendirir. Tanrı'nın etkinliği, yaratılmışların kendi kendilerini belirlemelerine imkân tanıyacak sınırlar çerçevesinde işler (Hartshorne, 1948, ss. 137-138).

Tanrı özgürlüğün en iyi ya da en uygun sınırlarını belirler. Hartshorne buna 'optimal sınırlar' der ve daha fazla özgürlüğe izin verildiği takdirde risklerin fırsatlardan daha fazla artacağını ve daha az özgürlüğe izin verildiği takdirde fırsatların risklerden daha fazla azalacağını kasteder. Tanrı ideal durumlar için bize yeni fikirler ilham ederek içimizdeki değişimleri kontrol

* 1955'ten 2002'ye kadar popüler bir tavsiye sütunu yazan Ann Landers, tartışmalı konularla ilgili mektuplara verdiği cevaplarla biliniyordu.

edebilir (Sia, 2004, s. 59). Tanrı, yaratılmışların özgürlüklerini, bu özgürlüğün ahlaki kötülüğe ya da diğer varlıkların refahına yönelik ciddi bir tehdit oluşturmadığı ölçüde sürdürülebilir kılar; ancak bu özgürlüğün başkalarının temel çıkarlarını veya iyiliğini ihlal edecek düzeye ulaşması durumunda ilahi müdahale veya sınırlama söz konusu olabilir (Walker, 1995, s. 6).

Dünya, heyecan vericidir çünkü bu dünyada failer her an daha önce (ya da tamamen ebedi bir bakış açısından) karar verilmemiş şeylere gerçekten karar verirler. Herhangi bir dünyada, her an, Tanrı bile yeniliklerle karşılaşır, böylece 'oluş/süreç' Tanrı için bile geçerlidir (Hartshorne, 1984, s. 24).

Hartshorne kendisi gibi düşünen kişilere örnek olarak Fransız Katolik filozof J. Lequier'i (1814-1862) ve A. N. Whitehead'ı (1861-1947) verir. Lequier'e göre Tanrı bireyin neye karar vereceğini görmek için bekler. Lequier "Sen beni kendimin yaratıcısı olarak yarattın." sözünü yaklaşık yüz yıl önce bunun için söylemiştir. Yine ondan yıllar sonra, Whitehead insan için "kendi kendini yaratan varlık" ifadesiyle bunu anlatmak istemiştir (Hartshorne, 1984, s. 17). Hartshorne'a göre bu özgürlük sayesinde var olan her şey ilahi varlığa kendi tarzında katılır. Yaratılışın katılımcıları olarak insanlar özgür seçimlerini ve buna bağlı sorumluluklarını yerine getirirler; dolayısıyla Tanrı yaratılanlarla rekabet etmez. Bunun yerine, planlı ve bilinçli bir fail olarak Yaratıcı, kişisel ilişkilere ilham verir. Yaratılanlar da kendi varlıklarının kaynağını tanır ve Yaratıcı'ya uygun bir şekilde şükranlarını ifade ederler (Konigsburg, 2017, ss. 171-172). Dünya ayrıntılı bir şekilde ilahi varlık tarafından belirlenmemiştir ve yaratıklar eylemlerini özgürce icra ederler. Hartshorne "Varoluş bir eylemdir" şeklindeki Thomist önermenin aslında süreç felsefesine iyi bir örnek olduğunu söyler (Hartshorne, 1976, s. 17).

Sonuç

Süreç teizminin ontolojik temelini oluşturan düşünce, evrendeki varoluşun dinamik ve yaratıcı bir süreç içerisinde şekillendiği fikridir. Bu anlayışa göre tüm varlıklar, durağan ve değişmez bir yapıda değil; sürekli bir oluş, dönüşüm ve etkileşim süreci içerisinde varlık kazanırlar. Bu bağlamda insanın Tanrı karşısındaki konumu da bu yaratıcı sürecin bir parçası olarak değerlendirilir. İnsan, yalnızca Tanrı'nın etkisi altında kalan edilgin bir varlık değil, aynı zamanda Tanrı ile birlikte yaratıcı sürece katılan etkin bir

özne olarak konumlandırılır. Bu katılım sayesinde insan, hem kendisini sürekli yeniden şekillendirir ve dönüştürür hem de diğer varlıkların gelişimine katkıda bulunur. Böylece, insanın bu süreçte oynadığı rol, dünyayı yaşanabilir kılmaya sorumluluğunu da beraberinde getirir. Bu yaratıcı sürece aktif biçimde katılabilmesi için insanın gerçek anlamda özgür bir varlık olması zorunludur. Süreç felsefesi açısından özgürlük, yalnızca ahlaki değil, aynı zamanda ontolojik bir zorunluluktur. Zira bireyin karar verebilme, yön seçebilme ve yaratıcı katkı sunabilme yetisi olmadan, süreçsel evren anlayışı işlevsiz hale gelir. Bu özgürlük anlayışı yalnızca insana değil, Tanrı'ya dair de belirleyici bir çerçeve sunar. Süreç teizmine göre Tanrı, yaratıklarının özgür ve yaratıcı olmalarını arzular; çünkü yaratılmışların sınırlı da olsa gerçek bir özgürlüğe sahip olması, tanrısal varoluşun yansımasıdır.

Hartshorne'un süreç felsefesi bağlamında geliştirdiği neoklasik teizm anlayışı, Tanrı tasavvurunu klasik teizmdeki mutlak, değişmez ve âlem ve içindekilerden etkilenmeyen bir varlık modeli yerine, yaratılmış varlıklarla dinamik bir ilişki içerisinde bulunan, onların eylemlerinden etkilenen, sevgi temelli ve ikna edici bir Tanrı anlayışıyla yeniden inşa eder. Bu yaklaşımda ilahi kudret, zorlama ve mutlak belirlenim yerine, ilham verme, teşvik etme ve özgürlük içinde birlikte yaratma biçiminde tezahür eder. Tanrı'nın büyüklüğü, yaratılmışlara gerçek anlamda özgürlük tanımada, onların iradi tercihlerine sabır ve sevgiyle yaklaşmasında temellenir. Bu çerçevede Hartshorne, Tanrı'nın evren üzerindeki egemenliğinin tek taraflı bir hâkimiyet olmadığını, aksine yaratılmış varlıkların özellikle de insanın özgür ve ahlaki bir özne olması gerektiğini vurgular. Zira özgürlüğün yokluğu, insanı bir kuklaya indirger ve ahlaki sorumluluk kavramını geçersiz kılar. Hartshorne'un Tanrı tasavvurunda evrende meydana gelen olaylar, Tanrı'nın zorlayıcı müdahalesiyle değil, Tanrı'nın özgürlük tanıdığı yaratıkların tercihleriyle şekillenir. Buna rağmen Tanrı, sürecin dışına itilmiş pasif bir varlık değil; her daim mevcut olan, yönlendiren ve imkânlar sunan bir ilahi gerçekliktir. Olayların meydana gelmesinde Tanrı'nın iradesi tümüyle dışlanmaz; ancak bu irade, belirleyici ve tek yönlü bir kudret olarak değil, süreci etkileyen ama özgürlüğü ortadan kaldırmayan bir ilişkisellik içinde kavranır. Bu yönüyle Hartshorne'un Tanrı anlayışı hem ilahi sevginin hem de yaratılmışların gerçek özgürlüğünün felsefi bir temellendirmesini sunar.

Hartshorne'un Tanrı tasavvuru, özellikle ilahi fiillerin niteliği ve Tanrı'nın evrenle ilişkisi bağlamında klasik teist anlayıştan önemli ölçüde farklıdır. Bu farklılık, bazıları tarafından Tanrı'nın mükemmelliği ilkesini zedelediği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Özellikle teolojik determinizmin reddi ve insan özgürlüğüne yaptığı güçlü vurgu, Hartshorne'un yaklaşımını savunanlarla bu görüşe karşı çıkanlar arasında ciddi bir tartışma zemini oluşturmuştur. Bununla birlikte, Hartshorne'un Tanrı-âlem ilişkisine dair geliştirdiği süreç temelli anlayışın insan deneyimine daha yakın ve varoluşsal açıdan daha anlamlı bir zeminde durduğu da söylenebilir. Bu modele göre birey, yaşadığı acılar ve kötülükler karşısında tamamen edilgen bir konumda değildir; aksine, dünyadaki olumsuzluklarla mücadele etme sorumluluğuna sahip aktif bir öznedir. Dolayısıyla süreç teizmi, bireyi kaderci bir teslimiyet yerine, sorumluluk bilinciyle hareket etmeye ve sürekli bir çaba içinde olmaya teşvik eder. Ayrıca, kötülüğün Tanrı'nın doğrudan iradesiyle ilişkilendirilmediği bir teoloji, klasik teizmde sıkça karşılaşılan "kötülük problemi"ne daha ikna edici bir yanıt sunma potansiyeline sahiptir.

Hartshorne'un Tanrı anlayışında ilahi kudret, zorlama ve mutlak hükmetme şeklinde değil; sevgi, anlayış, teşvik ve ikna yoluyla kendini gösterir. Bu da özellikle çağdaş bireyin otorite, dayatma ve mutlakiyetçilik gibi kavramlara karşı geliştirdiği eleştirel duyarlılıkla uyumlu bir ilahi tasavvur olarak görülebilir. Bu bağlamda Hartshorne'un Tanrısı, bireyin mutluluğuna sevinen, acısına ise ortak olan bir Tanrı'dır. Onun Tanrı anlayışı, insanla ilişki kuran, onu anlayan, özgürlüğüne saygı gösteren ve onunla birlikte sürece katılan bir "ilahi yoldaşlık" modeli sunar. Bu yönüyle Hartshorne'un süreç teizmi, hem metafizik hem de etik düzlemde insan deneyimine daha yakın, empatik ve katılımcı bir Tanrı tasavvuru olarak değerlendirilebilir. Son olarak şunu ifade edebiliriz ki süreç teizmi ya da neoklasik teizm herhangi bir din temelinde ortaya çıkan bir teoloji değildir. Bu yeni teolojinin felsefi temeli olan bir teoloji olduğu unutulmamalı ve bu gözle okunup değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Adams, M. M. (1999). *Horrendous Evils and the Goodness of God*. Cornell University Press.

- Bayam, E. G. (2015). Açık Teizmin Geleneksel Tanrı Tasavvuru ve Süreç Teizmi ile İlişkisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, XIII(25), 253-269.
- Chia, P. S. (2022). The Divine Knowledge in Relation to Determinism in the Philosophy of Avicenna. *Sophia*, 61, 319-329.
- Cobb, J. B., & Griffin, D. R. (1976). *Process Theology: An Introductory Exposition*. Westminster John Knox Press.
- Cobb, John. B., & Griffin, D. R. (2006). *Süreç Teolojisi* (R. Yazoğlu & T. İmamoğlu, Çev.). İz Yayınları.
- Furlong, P., & Leigh, V. (2022). Introduction. İçinde P. Furlong & V. Leigh (Ed.), *Theological Determinism—New Perspectives* (ss. 1-14). Cambridge University Press.
- Griffin, D. R. (1999). Postmodern Dünyada Tanrı (M. Albayrak, Çev.). *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1(1), 231-250.
- Griffin, D. R. (2017). Divine Persuasion Rather than Coercion. İçinde M. L. Peterson (Ed.), *The Problem of Evil* (ss. 288-300). University of Notre Dame Press.
- Hartshorne, C. (1948). *The Divine Relativity: A Social Conception of God*. Yale University Press.
- Hartshorne, C. (1976). *Aquinas To Whitehead: Seven Centuries Of Metaphysics Of Religion*. Marquette University Publications.
- Hartshorne, C. (1981). Dine ve Felsefeye Göre Tanrı (M. Aydın, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV, 205-219.
- Hartshorne, C. (1984). *Omnipotence and Other Theological Mistakes*. State University of New York Press.
- Hartshorne, C. (1989). *A Natural Theology For Our Time*. Open Court Publishing Company.
- Hartshorne, C. (2001). Redefining God. *American Journal of Theology & Philosophy*, 22(2), 107-113.
- Hasker, W. (2012). İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi (F. Terkan, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LIII(1), 183-198.
- Heath, W. (2022). Theological Determinism and Creation. İçinde *Theological Determinism—New Perspectives*. Cambridge University Press.

- Kane, R. H. (1978). Divine Foreknowledge and Causal Determinism. *The Southwestern Journal of Philosophy*, 9(1), 69-76.
- Kittle, S. (2022). The Incompatibility of Universal, Determinate Divine Action with Human Free Will. İçinde P. Furlong & L. Vicens (Ed.), *Theological Determinism—New Perspectives* (ss. 100-118). Cambridge University Press.
- Koca, Ö. (2011). From Process to God: A Muslim's Critical Engagement with Charles Hartshorne. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 26, 81-92.
- Konigsburg, J. A. (2017). Panentheism A Potential Bridge for Scientific and Religious Dialogue. İçinde M. N. Hill (Ed.), *Connecting Faith and Science* (ss. 161-181). Claremont Press.
- Koperski, J. (2020). *Divine Action, Determinism, and the Laws of Nature*. Routledge.
- Lucas, G. R. (1998). Charles Hartshorne: The Last or the First. *The Personalist Forum*, 14(2), 83-108.
- Moninov, K. (2007). *Süreç Felsefesinde Ahlak* [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.
- Özgül, K. (2021). *Charles Hartshorne'un Neo-Klasik Teizmi* [Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi.
- Pak, K. K. (2016). *Divine Power and Evil—A Reply to Process Theodicy*. Routledge.
- Patrick, T. (2018). Does God Have The Moral Standing To Blame? *Faith And Philosophy*, 18, 33-55.
- Pereboom, D. (2005). Free Will, Evil, and Divine Providence. İçinde A. Dole & A. Chignell (Ed.), *God and the Ethics of Belief: New Essays in Philosophy of Religion* (ss. 77-98). Cambridge University Press.
- Pereboom, D. (2017). Theological Determinism and the Relationship with God. İçinde H. J. McCann (Ed.), *Free Will and Classical Theism* (ss. 201-220). Oxford University Press.
- Petersen, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2006). *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş* (R. Acar, Çev.). Küre Yayınları.

- Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2013). *Din Felsefesi: Seçme Metinler* (R. Acar, O. Baş, N. Mehdiyev, & H. Özturan, Çev.). Küre Yayınları.
- Plantinga, A. (2012). Dünyadaki Tanrısal Faaliyet (F. Topaloğlu, Çev.). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 209-217.
- Sia, S. (1985). *God in Process Thought: A Study in Charles Hartshorne's Concept of God*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Sia, S. (2004). *Religion, Reason and God Essays in the Philosophies of Charles Hartshorne and A. N. Whitehead*. Peter Lang.
- Stratton, T., & Erasmus, J. (2018). Divine Determinism and The Problem Of Hell. *Perichoresis*, 16(2), 3-15.
- Vicens, L. (2012). Divine determinism, Human Freedom, and the Consequence Argument. *International Journal for Philosophy of Religion*, 71(2), 145-155.
- Viney, D. W. (1985). *Charles Hartsborne and the Existence of God*. State University of New York Press.
- Viney, D. W. (1998). The Varieties of Theism and the Openness of God: Charles Hartshorne and Free-Will Theism. *The Personalist Forum*, 14(2), 199-238.
- Walker, T. (1995). Hartshorne's Neoclassical Theism and Black Theology. İçinde S. Sia (Ed.), *Charles Hartshorne's Concept Of God-Philosophical And Theological Responses* (ss. 1-22). Springer Netherlands.
- Westphal, M. (1966). Temporality and Finitism in Hartshorne's Theism. *The Review of Metaphysics*, 19(3), 550-564.
- White, H. (2020). *Fate And Free Will—A Defense Of Theological Determinism*. University of Notre Dame Press.
- Yazoğlu, R. (2006). Süreç Teolojisinde Kötülük Sorunu. *Ekev Akademi Dergisi*, 10(29), 135-144.

Öz: Charles Hartshorne'un neoklasik teizmde teolojik determinizm eleştirisi ve insan özgürlüğü ile ilgili görüşleri onun din felsefesine yaptığı en özgün katkılardan biridir. Hartshorne'nun Tanrı tasavvuru klasik teizmin Tanrı tasavvurundan oldukça farklıdır. Hartshorne'a göre Tanrı, karar verme yetkisini başkalarına

devretme konusunda cömert oluşuyla diğer varlıklardan farklı olduğunu göstermiştir. O bütün güce/kontrole tek başına sahip olmayı, insanları aciz ve iradesiz varlıklara indirgemeyi arzulamaz. Aksine, böyle bir istek O'nun için zayıflığın belirtisi olurdu. Tanrı'nın bilgisi de insanın gelecekte ne yapacağını belirleyen bir bilgi de değildir. Evrendeki olaylar evrenin süreçselliğine sürekli bir etkide bulunur. Süreç ise Tanrı tarafından değil Tanrı'nın isteyerek özgürlük bahşettiği insan tarafından şekillendirilir. Bu makale, Charles Hartshorne'un neoklasik teizm anlayışı çerçevesinde teolojik determinizme yönelttiği eleştirileri incelemekte ve bu eleştirilerin insan özgürlüğü anlayışıyla olan ilişkisini değerlendirmektedir. Hartshorne'un Tanrı tasavvuru merkezde olmak kaydıyla klasik teizmin Tanrı anlayışına yer yer değinilecek ve insanın özgür iradesine yer açan bir teoloji arayışının felsefi temellerinin neler olduğunun anlaşılması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, Charles Hartshorne, teolojik determinizm, ilahi irade, insanın özgürlüğü.

